

דרכים וכיוונים
בחקר ארץ-ישראל
ויישובה

יוסי בן-ארצי

קתדרה
100

דרכים וכיוונים בחקר ארץ-ישראל ויישובה

רקע

גיליון המאה של 'קתדרה' מזמן הזדמנות ראויה לבחון את חקר ארץ-ישראל למן ראשית הופעתו של כתב-העת. ההצלחה הרבה של 'קתדרה' מצדיקה בדיעבד את היזמה להוציא לאור כתב-עת שייחד לחקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה, יזמה שנולדה עם התפתחותו של שדה מחקר זה והתעוררות העניין הציבורי הכללי בו. אין זה מקרה שבשנה שבה ראה אור הגיליון הראשון של 'קתדרה' (תשל"ה) נפתח באוניברסיטת חיפה חוג ללימודי ארץ-ישראל. לא כאן המקום לעסוק בסוגיה – המעניינת כשלעצמה – של התפתחות שדה המחקר והכתיבה הזוה דווקא בעת ההיא, והיו כבר שדנו בכך מנקודת מבט היסטוריוגרפית ועל רקע המצב המדיני-חברתי והתרבותי במדינת ישראל בעת ההיא.¹

ההנחה הגלומה במאמר היא ששדה המחקר הזה, הקיים במישור האקדמי וזוכה לעניין הציבור, עתיד לשמור על מעמד זה עוד שנים רבות, בין השאר בזכות הרלוונטיות החברתית שלו. התגברות העניין בתהליכי העבר קשורה תמיד ובכל מקום גם להווה החברתי והפוליטי. מחקר היסטורי איננו מנותק לעולם מן ההווה שבה מצויים החוקרים העוסקים בו, ועל אחת כמה וכמה בארץ רוויית מתחים מתמידים כמו ארץ-ישראל. העיסוק בעברה, גם הרחוק ביותר, יש לו תמיד איזו רלוונטיות עכשווית, אף אם מטרת המחקר נקייה מכוונה כלשהי ונובעת רק מסקרנות אינטלקטואלית. העבר הקרוב – תקופת 100 השנים האחרונות בעיקר – הוא אקטואלי למדי, ותמיד על כך מעורבותם העמוקה של היסטוריונים בשיח הפוליטי והחברתי הישראלי. גישתם הביקורתית של היסטוריונים חדשים ו'סוציולוגים חדשים' חידדה עוד יותר את הרלוונטיות של חקר ארץ-ישראל ותולדותיה בדורות האחרונים. אמנם מאמריהם התרכזו בכתבי-עת אחרים, אך 'קתדרה' נמצאה בעמדה בעלת משקל בוויכוחים שעוררו, אף שלא נועדה מלכתחילה למלא תפקיד בזירה זו – 'קתדרה', מעצם הגדרת מטרתה ועל פי אופי הכתיבה בה, משקפת במידה רבה קו היסטוריוגרפי שקול, 'שמרני' ו'ציוני'. מטרתו של מאמר זה לבחון את המגמות העיקריות בחקר ארץ-ישראל בשלוש עשרות השנים האחרונות ולהציע כיוונים להתפתחות אפשרית, ואולי גם רצויה ורלוונטית לקונטקסט החברתי והתרבותי של ישראל.

בשער המאמר:
סמוך לשער יד יצחק
בן-צבי, ירושלים
בעמוד השמאלי
(ובהמשך המאמר):
סמל 'קתדרה'

מאפייני מחקר ארץ-ישראל המשתקפים ב'קתדרה'

בחינת המגמות של חקר ארץ-ישראל מבוססת על ניתוח המאמרים שפורסמו בגיליונות 'קתדרה' מראשיתה, כלומר בשנים תשל"ה-תשס"א. כתב-עת אחד כמובן איננו בבואה של שדה המחקר כולו. ניתוח היסטוריוגרפי מלא צריך היה לכלול גם את מאות הספרים שהופיעו מאז, עבודות מוסמך ועבודות דוקטור שנכתבו בתחום ופרסומים אחרים בכתבי-עת כגון 'ציון', 'הציונות', 'עיונים בתקומת

1 י' בן-אריה, 'ארץ ישראל כנושא לימוד גאוגרפי-היסטורי', רבעון למחקר חברתי, 9-10 (תשל"ד), עמ' 5-26.

ישראל' ו'יהדות זמננו', בקובצי 'דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות', ובבמות אחרות. יש לזכור כמובן שחלק ניכר מחקר ארץ-ישראל ויישובה מוצא ביטוי גם בבמות מדעיות בחו"ל. דרך אחרת היא להזמין את העוסקים בתחום להציג את רשימת פרסומיהם בעברית ובשפות אחרות ולבחון את קשת הנושאים שבהם עסקו בחתך של נושא ותקיפה. יתר על כן, שדה המחקר כולל לא רק פרסומים מדעיים, הרואים אור לאחר שעמדו בביקורת מדעית, כי אם גם מאות רבות של פרסומים בהוצאות פרטיות, בהוצאות של תנועה או רשות מקומית ובהוצאות שאינן מתגדרות אך ורק בתחום חקר ארץ-ישראל, כגון 'הקיבוץ המאוחד' או 'עם עובד'. אף על פי כן נבחרה מתודה זו של בדיקת גיליונות 'קתדרה' דווקא, הן משום יובלה, הן משום שמרבית המחקרים שהתפרסמו בבמות אחרות או כספרים מצאו ביטוי בדרך זו או אחרת גם ב'קתדרה': מאמרים שהופיעו תחילה בבמות בין-לאומיות הופיעו בה אחר כך בגרסה עברית וההפך, ופרקים ממחקרים שפורסמו כספרים נדפסו בה כמאמרים. אשר על כן, כ-850 מאמרים, דיונים ומסות ביקורתיות אשר פורסמו ב'קתדרה' מהווים בבואה נאמנה למדי של הנעשה בתחום חקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה מאז אמצע שנות השבעים. בטבלה הבאה תוצג התפלגות המאמרים שהופיעו ב'קתדרה' על פי שני מאפיינים ראשיים: תקופה היסטורית ותחום מחקר.

התקופה ההיסטורית נקבעה על פי הכרונולוגיה המקובלת של תולדות ארץ-ישראל למן תקופת המקרא ועד לתקופת מדינת ישראל. התקופה הממלוכית והתקופה העות'מאנית המוקדמת אוחדו כאן לצורך נוחיות המיון, ונכללה בטבלה תקופה פרה-היסטורית, משום שבתחילת דרכה של 'קתדרה' נחשבה תקופה זו כשייכת לתולדות ארץ-ישראל ומאמרים על אודותיה פורסמו בכתב-העת. לגבי תקופת מדינת ישראל ראוי לזכור כי מערכת 'קתדרה' החליטה כי פרסומיה יעסקו רק בנושאים שהמקורות הארכיוניים עליהם פתוחים לציבור, כלומר רק בנושאים הנוגעים לאירועים שהתרחשו לפני שלושים שנה לפחות. תקופה זו 'נעה' אם כן עם חלוף העתים והיא איננה 'סגורה' כמו שאר התקופות. רק שלושה מאמרים סווגו כ'כלליים', כלומר שעניינם איננו קשור בתקופה מסוימת.

תחומי המחקר נחלקו באופן שרירותי למדי לשישה תחומים מקיפים:

- התיישבות כפרית - תחום הכולל את ההתיישבות הכפרית, החקלאות וכל הקשור בבנייה הכפרית בארץ-ישראל;
- התיישבות עירונית - לרבות תהליכי עיור, התפתחות עירונית ועיסוק מכליל בעיר מסוימת;
- אתר/מקום - תחום שנכללו בו מאמרים העוסקים באתר גאוגרפי, ארכאולוגי (חפירה זו או אחרת) או תרבותי (אתרי עלייה לרגל); מאמר על יישוב כפרי או עירוני נחשב לפי תוכנו כמאמר העוסק באתר או בתחום ההתיישבות הרלוונטי;
- אישיות - עיסוק ביוגרפי או ענייני בדמות;
- תהליכים - תחום רחב של מאמרים מכלילים על תהליכים היסטוריים, כלכליים, חברתיים, מדיניים, גאוגרפיים ותרבותיים: מדיניות, מערכה צבאית, מלחמה, התפתחות רפואית וכיוצא באלה נכללו בתחום זה;

התפלגות המאמרים בגיליונות 1-99 של 'קתדרה' על פי תקופה ותחום עיקרי

תקופה	תחום	התיישבות כפרית	התיישבות עירונית	אתר/ מקום	אישיות	תהליכים מדיניים, חברתיים, צבאיים וכו'	מוסדות וגופים	סך הכול באחוזים	סך הכול
פרה-היסטוריה	3	-	-	-	-	-	-	0.5	3
מקרא	10	12	19	1	16	1	1	7	59
בית שני	4	16	41	6	41	6	11	14	119
רומית-ביזנטית	2	9	18	5	17	5	3	6	54
מוסלמית ראשונה	2	13	-	1	8	1	6	3	30
צלבנית	-	5	6	2	10	2	5	3	28
ממלוכית/ עות'מאנית מוקדמת	3	26	6	6	12	6	11	8	64
המאה התשע-עשרה (1918-1799)	49	23	18	70	47	70	58	31	265
המנדט הבריטי	22	12	12	20	77	20	43	22	186
מדינת ישראל	2	2	3	6	24	6	5	5	42
כללי	-	-	1	-	1	-	1	0.5	3
סך הכול	97	118	124	117	253	117	144	-	853
סך הכול באחוזים	11	14	15	13	30	13	17	100	100

● מוסדות וגופים - תחום שנכללו בו מחקרים על אודות מוסד ציבורי או אחר, מושג מסוים, ארכיון, עיתון וכו'.

מובן מאליו כי ניתן היה לערוך מיון קפדני ועדין יותר, אך דומה שהדבר היה מטשטש דווקא את התמונה הכללית ופוגע בחדות המגמה המסתמנת במחקרים. באיסוף המידע הובא בחשבון גם ממד הזמן, אם כי הדבר אינו בא לביטוי בטבלה. האיסוף נערך על פי חמש קבוצות של עשרים גיליונות כל אחת, והנתונים על כל קבוצה רוכזו תחילה בטבלה נפרדת, וזה במבנה לטבלה הכללית. בחלוקה לקבוצות הסתייענו במפתחות 'קתדרה' לגיליונות 1-20, 21-40 ו-41-60, ושאר שלושים ותשעה הגיליונות נבחנו גם הם בחלוקה לשתי קבוצות. אף שמובאת כאן

רק הטבלה הכללית, המסכמת, בניתוח הממצאים ייעשה ניסיון לדון גם בתמורות שחלו במרוצת השנים בגישה לנושא או לתקופה. יש לציין כי רק מאמרים נכללו בטבלה, ועליהם נוספו ביקורות ספרים (לא כל ביקורת וסקירה קצרה נחשבו כמאמר) ו'דיונים' – מסגרת הכוללת קבוצת מאמרים או דברים שנאמרו בדיון בעל-פה ('קתדרה שבעל-פה', מסורת שאינה קיימת עוד), ושהודפסו אחר כך ב'קתדרה'. אך נושא הדיון (ולא דבריו של כל אחד מהמשתתפים) נחשב לצורך הכנת הטבלה כמאמר אחד. על בסיס שיטת מיון וסינון זו נמצא כי בתשעים ותשעה גיליונות 'קתדרה' הופיעו 853 מאמרים, כלומר 8-9 מאמרים לחוברת בממוצע.

התקופות

המאמרים העוסקים במאה התשע-עשרה ובתקופת המנדט הבריטי הם יחדיו כמחצית מן המאמרים שפורסמו ב'קתדרה'. תופעה זו משקפת בעליל את הרלוונטיות של המושג חקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה להווה החברתי והפוליטי, הנזקק לתקופות אלה בהקשרים לא מחקרניים. התופעה משקפת גם את המעבר ההדרגתי והברור מחקר העם היהודי לדורותיו לחקר הארץ בדורות האחרונים, והיא מסבירה את התגברות העניין הציבורי בתחום מחקר זה. ההתמקדות בתקופות אלה מתאפשרת בין השאר משום שהמקורות שהחוקר נדרש להם לצורך כך נגישים הרבה יותר מאשר מקורות הקשורים לתקופות דומות. מלבד זאת השפות המסייעות למחקר תקופות אלה הן שפות מודרניות השגורות בין החוקרים יותר מן השפות העתיקות שהחוקר נזקק להן כדי לעסוק בתקופות רחוקות יותר.

המאמרים על תקופת בית שני הם הקבוצה השלישית בגודלה בפרסומי 'קתדרה', וכבר עמדו רבים על התעוררות המחקר של תקופה זו בהקשר ההיסטוריוגרפי הצינוני ועם התפתחות המחקר באוניברסיטה העברית בירושלים.² ההתייחסות אל המפעל הצינוני כאל 'חידוש הבית' (המקדש) יצרה התעניינות בתקופת הבית שחרב, וכך צמח תחום זה והיה לדומיננטי למדי באוניברסיטאות ישראל. קבוצות המאמרים העוסקים בכל אחת מן התקופות האחרות קטנות בהרבה משלוש הקבוצות העיקריות. אשר לתקופת מדינת ישראל (חמישה אחוזים מכלל המאמרים), בארבעים החוברות הראשונות לא הופיעו כלל מאמרים העוסקים בתקופה זו, משום ההגדרות המערכתיות של 'היסטוריה' ו'עבר' מנקודת מבט של חקר ארץ-ישראל. מאז אמצע שנות השמונים, עת נפתחו ארכיונים ציבוריים ונחשפו חומרים ראשוניים למכביר, הולכת וכובשת לה תקופה זו מקום מרכזי בקרב חוקרים, ויש להניח שהעניין בה יגבר ככל שיחלוף הזמן.

גם לימי-הביניים לתקופותיהם – למן התקופה המוסלמית הראשונה ועד שלהי המאה השמונה-עשרה – יוחדו מאמרים מעטים יחסית ב'קתדרה'. ייתכן שתקופות אלה לא משכו בעבר חוקרים רבים בגלל ההנחה המקובלת שלא היה אז קשר בין העם היהודי, שהיה רובו ככולו בפזורות גלותו, ובין ארץ-

2 י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות, ירושלים 1995.

ישראל. ברם הסבר זה נכון אולי לראשית המחקר המודרני על ארץ-ישראל ותולדותיה, אך אין בו כדי להסביר את היקף התופעה. מחקרים שנערכו על תקופות אלה הראו כי ארץ-ישראל נותרה מרכזית בהוויה היהודית אפילו בתפוצות, וכי יישוב יהודי בגודל כזה או אחר התקיים בכל זאת בארץ-ישראל באותן תקופות. ההסברים למיעוט הפרסומים על תקופות אלה נעוצים אפוא ככל הנראה בטיב המקורות ובנגישותם, בצורך להיעזר בשפה הערבית והתורכית ובהיעדר חומרים ראשוניים זמינים. כל אלה גרמו למיעוט יחסי של מחקר בתחום זה, אך דווקא המעט יש בו כדי להעיד על איכות המחקר, על העניין הרב שניתן למצוא בתקופות אלה ועל הצורך להרחיב מחקר זה בעתיד.

נושאי המחקר

קרוב לשלושים אחוז מן המחקרים הוגדרו כמחקרי תהליכים היסטוריים, כלומר נקוטה בהם גישה היסטורית קלסית לחקר תופעות. החוקרים ביקשו לתאר ולנתח תהליכים כגון קביעת מדיניות, הקמת ארגונים ותפקידם, תמורות חברתיות, כלכליות ותרבותיות, מלחמות ומערכות צבאיות וכיוצא באלה. חקר תהליכים הוא לחם חוקם של היסטוריונים בכלל, וחוקרי ארץ-ישראל ניסו כמובן ליישם את אומנותם כהיסטוריונים גם בתחום זה. המאמרים בכל אחד מתחומי המחקר האחרים הם בין אחד-עשר לשבעה-עשר אחוז מכלל הפרסומים, כלומר התפלגות כמעט שווה. הדבר מעיד מן הסתם על שיקולי מערכת 'קתדרה', שיכלה לכוון לכאורה מגוון נושאים ותקופות, ובעיקר על ההיצע המחקרי. הגיוון של היצע זה נוצר בשל קשת הדיסציפלינות המשתתפות בחקר ארץ-ישראל: ארכאולוגיה וגאוגרפיה היסטורית מתמקדות בתחומי המרחב הכפרי, העירוני והנקודתי, בעוד ההיסטוריה, חקר התרבות, מחשבת ישראל וכיוצא באלה מתמקדים בתהליכים, בביוגרפיות בארגונים ובמוסדות.

ההצלבה של תקופות ונושאים מאלפת גם היא. כמעט בכל תקופה תופס חקר התהליכים והמוסדות מקום מרכזי, ומכאן משקלם היחסי הגבוה בכלל הפרסומים. משמע ההיסטוריונים שעסקו בתיאור תהליכים ובהתהוות תופעות בלטו מעל שאר הדיסציפלינות בכל תקופה בנפרד. שניים להם הם ארכאולוגים וגאוגרפים שהתמקדו באתרים ובמקומות, ובעיקר התמחו בכך ארכאולוגים, שכן חקר אתרים ומקומות תופס מקום מרכזי בתקופות העתיקות, והוא הולך ומתמעט ככל שמתקרבים לתקופות עכשוויות. מחקרים על אודות אישים מאפיינים בעיקר את העת החדשה; משקלם בחקר המאה התשע-עשרה גדול במיוחד, ומשקלם במאות קדומות נמוך במיוחד. ההסבר לכך טמון כמובן בעצם קיומם של מקורות לחקר אישים ומקומם בתהליכים היסטוריים ומרחביים ובנגישות המקורות. מעניין להיווכח שחקר ההתיישבות הכפרית תופס מקום מצומצם למדי במחקרי 'קתדרה' – אחד-עשר אחוז – ורובו ככולו נוגע לעת החדשה ובעיקר למאה התשע-עשרה. ההסבר לכך נעוץ בחידוש ההתיישבות בחבלי הארץ, הן על ידי יהודים, הן על ידי גורמים נוצריים שונים, וגם התמורות בכפר הערבי בתקופה זו משכו את תשומת לבם של החוקרים. בנושא ההתיישבות העירונית נכללו גם

תמורות ותהליכים אורבניים בעת החדשה ועיסוק בערים בתקופות עתיקות כאתרים בפני עצמם, והתמונה דומה לזו של מחקר ההתיישבות הכפרית. לעומת זאת אתרים ומקומות בעת העתיקה הם נושא מחקרי בעיקר בתחום הארכאולוגי, ובעת החדשה הם נכללים בתהליכים מקיפים יותר, והעניין בנקודה מסוימת איננו מצדיק מחקר כשלעצמו.

דומה שהתמונה הכללית של מצב מחקר ארץ־ישראל המשתקפת מפרסומי 'קתדרה', ברורה ואף תואמת ציפיות או השערות מוקדמות: העניין הרב שעורר נושא ארץ־ישראל בגין התהליכים הפוליטיים והחברתיים מתמצה רובו בתקופת העיצוב של תהליכים אלה: המאה התשע־עשרה והעשרים ותקופת בית שני, והעניין המקצועי של החוקרים מתמצה בחקר תופעות, תהליכים ומוסדות הכרוכים בתהליכים אלה. הבנת בסיס נתונים זה ובמיוחד בחינה של החסר והמועט בו נחוצות על מנת ליצור בעתיד תמונה מקיפה וכוללנית יותר של חקר ארץ־ישראל, גם בהקשרים מקומיים וגם בהקשרי חזית המחקר הבין־לאומי בתחומי ההיסטוריה, הגאוגרפיה, הארכאולוגיה, התרבות ועוד.

מגמות אפשריות (ורצויות) בחקר ארץ־ישראל ויישובה

שינויים במגמות מחקר של נושא כלשהו ובגישה ההיסטוריוגרפית אליו אינם ניתנים לחיזוי, אינם כפופים כמוכן להנחיות או הכוונה, ומטבעם הם אטיים וממושכים. כתבי־עת יכולים ליצור 'יש מאין' שינוי היסטוריוגרפי ולהשפיע על השיח המדעי והציבורי ברוח 'האידיאולוגיה' שלהם: הם יעודדו ויפרסמו רק או בעיקר מאמרים שגישתם תואמת את גישת המערכת. 'תיאוריה וביקורת' למשל, אשר השפיע במידה מסוימת על השיח המדעי והציבורי בישראל, מתאפיין במגמתיות ובהסתגרות בתפיסת כתיבה מוגדרת: שימוש בטרמינולוגיה מסוימת, התכוונות לשיח הפוסט־מודרני והתאמת הנושאים הישראליים אליו וכן גישה ביקורתית א־פרוורית. לכתב־העת השפעה ניכרת, אך היא מצטמצמת למעשה למעגל הכותבים בו ולציבור קוראים לא גדול. אין בכוחו של כתב־עת כזה לקיים דיון רב־תחומי שיובע בו מגוון דעות גדול, ושייכללו בו שדות התעניינות רבים. אופיה של 'קתדרה' ככמה מרכזית לחקר ארץ־ישראל מחייב מלכתחילה פתיחות רבה ומתן ביטוי לקשת גדולה של גישות מחקריות ולדעות הנשענות על ממצאים מחקריים; מדובר בגישות ובדעות הנובעות מתוך מחויבות לנורמות ולכללים מדעיים בעיקרם, ולא לרצון לכוון ל'אידיאולוגיה' זו או אחרת.

כדי להציע מגמות וכיוונים רצויים למחקר בעתיד הקרוב יש להזדקק לנעשה בחזיתות המחקר ההיסטורי, הגאוגרפי, הארכאולוגי, התרבותי והחברתי בעולם הרחב ולפערים שבינן לבין חזית מחקרי ארץ־ישראל ויישובה ולהצביע על דרכים לצמצום פערים אלה. יש לבחון את חקר ארץ־ישראל גם על רקע הרלוונטיות המקומית של המחקרים, כלומר מידת העניין וההתקבלות של המחקר בציבוריות הישראלית במובנה הרחב: צורכי חינוך, עניין ציבורי ותקשורת, שכן ההתקבלות והעניין הציבורי משפיעים אף הם על המחקר ועל התחומים שבהם הוא מתמקד ותורמים להעלאת רמתו המדעית.

דיסציפלינות המחקר העיקריות המזינות את חקר ארץ-ישראל ויישובה, היסטוריה (במובנה הרחב), ארכאולוגיה וגאוגרפיה, ובצדן חקר הספרות, התרבות והמחשבה המדינית, יהוו מן הסתם את תשתיתו גם להבא. עם זאת הגיוון הפנימי בדיסציפלינות אלה, השילוב הבין-תחומי בינן לבין עצמן וצמיחתן של תת-דיסציפלינות חדשות עשויים לתרום תרומה משמעותית לקידום חקר ארץ-ישראל לדרגות מחקר גבוהות ומורכבות יותר מזו שבה הוא מצוי כיום. כיווני ההתפתחות החדשים של חקר ארץ-ישראל ויישובה המוצעים להלן. נוספים כמובן על אלה הקיימים. אין בהצעה זו משום ביקורת על הקיים, כי אם פתיחת פתח לגיוון ולפיתוח, שיאפשרו גם חדירת כוחות חדשים ורעיונות חדשים למחקר הקיים.

היסטוריה חברתית

מחקר ההיסטוריה החברתית הפך זה כבר לתת-דיסציפלינה מרכזית בהיסטוריוגרפיה המערבית.³ בחקר ארץ-ישראל ויישובה הוא בא לידי ביטוי בבמות ובפרסומים שונים, ומעט מדי בגליונות 'קתורה'. מבין תחומי ההיסטוריה החברתית החסרים בחקר ארץ-ישראל ויישובה נדגיש את ההיסטוריה 'מלמטה' ואת העיסוק בשאלות מגדר, וכן גידון בשימוש בכלים חברתיים במחקר היסטורי.

ההיסטוריה 'מלמטה'

לכאורה היסטוריה זו היא היפוכה של ההיסטוריה 'מלמעלה', זו הבוחנת תהליכים ואירועים היסטוריים מכיוון המרכז, השלטון, הממסד והאליטות החברתיות.⁴ ההיסטוריה 'מלמטה' מבקשת לבחון אירועים היסטוריים ותהליכים של שינוי ותמורה מכיוון הפריפריה, האדם הבודד או הקהילה הקטנה ומכיוון שכבות החברה הבינוניות או הנמוכות. שם, כך נראה, מתחוללים השינויים הגדולים שדרכם ניתן להבין אירועים ותהליכים היסטוריים. מוקד המחקר של ההיסטוריה 'מלמטה' הוא אפוא זרמי העומק שבחברה ולא קבלת החלטות ממסדית, שיקולים מדיניים-רציונליים או רעיונות המכוונים מלמעלה.

האסכולה הזו, ששורשיה במחקרי ה'אנאל' (על שם כתב-העת *Annales*), מעדיפה להתמקד בחייו של איכר פשוט בכפר אירופי מן המאה השלוש-עשרה כדי להבין תהליכים של אורבניזציה, תמורות בדת וביחס לזכויות הפרט, לעומת הגישה ההיסטורית המקובלת של חקר התהליכים הללו בתבניות של תהליכים כוללניים. בדומה לכך מעדיפה אסכולה זו את נקודת מבטו של חייל פשוט בשורות הלוחמים כדי להבין רבדים עמוקים של אירועים צבאיים ותוצאות מלחמות.

העבודות המצוטטות ביותר המבוססות על גישה מחקרית זו הפכו זה כבר למופת לכתיבה היסטורית חובקת עולם: לרואה לה דורי בחן את מסמכי האינקוויזיציה של כפר קטן בצרפת והצליח לשחזר עולם תוכן עשיר של החברה הכפרית במאה השלוש-עשרה; וקרלו גינצבורג עסק באדם בודד, בטוחן

3 מתוך שפעת הספרים והמאמרים ראו מאמר המסמן את המפנה בויקת ההיסטוריוגרפיה להיסטוריה החברתית: M. Fairburn, *Social History*; וכן: R. Samuel, 'What is Social History', *History Today* 35 (1985), pp. 33-34 *Problems, Strategies and Methods*, London 1999

4 F. Krantz (ed.), *History From Below: Studies in Popular Protest and Popular Ideology*, Oxford 1988

כפרי איטלקי, כדי לשחזר חברה שלמה ולהבין באמצעותה את המהלכים ההיסטוריים הגדולים שנלמדו קודם לכן מבעד למשקפי הממסד הדתי או הפוליטי.⁵ מה מכל זה חלחל למחקרי ארץ-ישראל? רק מעט שבמעט. שימוש ביומנים אישיים, שעשוי למשל לשפוך אור על חיי החברה והיום-יום בכפר ערבי או במושבה, אינו מקובל, למעט לעניינים ספציפיים או 'לקישוט' המחקר הארכיוני המקובל. האם יראו תהליכים היסטוריים מרכזיים כגון יצירת צורות התיישבות, רכישות קרקע והתפתחות יחסים בין-עדתיים אחרת מאשר הם נראים כיום אם ייבחנו בשיטות המחקר של היסטוריה 'מלמטה'? התקדימים האירופיים מלמדים שכך אכן יהיה, ועל כן זהו כיוון מבטיח למחקרי ארץ-ישראל בעתיד.

נשים ומגדר

העיסוק בשאלות המגדר התפתח בשנים האחרונות גם בחקר ארץ-ישראל, אולם הוא משתקף אך מעט ב'קתדרה'. פרסומים רבים על סוגיות הנוגעות לנשים ולענייני מגדר ראו אור בספרים, בקובצי מאמרים ובכתבי-עת כגון 'זמנים', 'תיאוריה וביקורת' ואפילו ב'ציון'. למותר לציין שחקר הנשים ויחסי המינים יכול להפוך לצייר מרכזי בהבנת תהליכים היסטוריים בתולדות ארץ-ישראל בתקופות שונות. המחקר בתחום מצוי למעשה בחיתוליו, ועד כה התגדר בעיקר בעצם החשיפה של נשים ושל מקומן בהיסטוריה היישובית או הארץ-ישראלית; כדי להתקדם מעבר לכך על המחקר להתמקד בבחינה של תהליכים ואירועים היסטוריים בראייה מגדרית.

בדומה להיסטוריה 'מלמטה' גם חקר הנשים והמגדר שינה את ההבנה המקובלת של תהליכים היסטוריים מקיפים בתחומים רלוונטיים לחקר ארץ-ישראל, כגון ספר והתיישבות, הגירה, שוק העבודה ומבנה כלכלי. אכן מחקרי נשים בתולדות ארץ-ישראל כבר שינו תפיסות ודימויים היסטוריים. עבודותיהן של דבורה ברנשטיין, דפנה יורעאלי, מרגלית שילה ויפה ברלוביץ למשל יצרו תמונה חדשה של תקופת העלייה השנייה ובפרט של מעמד הנשים בה, ותרמו תרומה של ממש להבנת שורשי אי-השוויון המגדרי בעיקר בחברה היהודית בארץ בתקופה זו.⁶

מעט זה יש בו כדי להעיד על האפשרי. חקר נשים ושאלות מגדר דומה מבחינה מעשית להיסטוריה 'מלמטה', שכן גם כאן יש להשתמש בחומרים שאינם מקובלים במחקר ההיסטורי המדיני או הצבאי. יומנים, מכתבים, תיעוד בעל-פה, ספרות ושירה ובעיקר קריאה שונה של הטקסטים עשויים לשנות את הקונטקסט ואת ההבנה של תהליכים היסטוריים. במקום אחר הצעתי כמה נושאים מתחום תהליכי העלייה וההתיישבות הראויים לבחינה שונה מנקודת מבט מגדרית. המעבר 'מכיבוש העבודה'

5. E. le Roy Ladurie, *Monteillou, Cathars and Catholics in a French Village*, 1294, New York 1978; C. Ginzburg, *The Cheese and the Worms*, London 1980

6. ד' ברנשטיין, אשה בארץ-ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל-אביב תשמ"ו; ד' יורעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ-ישראל מראשיתה עד 1927', קתדרה, 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 140-108; מ' שילה, 'האשה - "עובדת" או "חברה" במפעל התחייה?', יהדות זמננו, 10 (1995), עמ' 147-128; י' ברלוביץ, סיפורי נשים בנות העלייה הראשונה, תל-אביב 1984; ב' מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ-ישראליות', ציון, סב (1997), עמ' 278-243; הנ"ל, 'אגדת שרה: מיגדר וארץ-ישראליות 1890-1920', שם, סה (2000), עמ' 378-343.

'לכיבוש האדמה' למשל, האומנם כל כולו פרי מחשבה היוריסטית של יוסף ויתקין, או שמא קדמו לו לחצים בתא המשפחתי של בני העלייה השנייה? מה מקומה של האישה היהודייה בהיווצרות דחפי ההגירה והעלייה לארץ-ישראל בחברה היהודית של מזרח אירופה? ובתקופות מאוחרות יותר, שאלה הנוגעת גם לתהליכי ההפרטה בשנים האחרונות: מה הניע את התפוררות ה'קולקטיביזם המלא' בקיבוץ - תמורות כלכליות-פוליטיות או לחצי הנשים לעבור ללינה משפחתית?⁷ שאלות מסוג זה יכולות לספק הבנה מרעננת של תהליכים היסטוריים מרכזיים בחקר ארץ-ישראל וישובה, ועל כן מוצע לפתח כיוון זה ולשלב בחקר ההיסטוריה 'מלמטה', בצד המחקרים הקלסיים המקובלים בלאו הכי.

חקר סוגיות חברתיות בתולדות ארץ-ישראל בכלים סוציולוגיים בגיליונות 'קתדרה' נדפסו מאמרים רבים על תהליכים כלכליים וחברתיים בתולדות ארץ-ישראל, אך במרבית המקרים נחקרו תהליכים אלה ללא שימוש בכלים של הדיסציפלינה הסוציולוגית. דיסציפלינה זו פיתחה כלים רבים להבנת הראליה החברתית המודרנית, ואין שום סיבה שלא להשתמש בכליה ובגישותיה לשחזור הראליה של תקופות עבר שונות.⁸ גזרה שווה ניתן ללמוד במקרה זה מן הגאוגרפיה ההיסטורית; זו חוקרת חומרים היסטוריים בכלים גאוגרפיים, והשכיחה לתרום בדרך זו תרומה משמעותית לחקר תקופות שנחקרו קודם לכן בעיקר מזווית ראייה היסטורית מדינית. כשם שהגאוגרפיה ההיסטורית לא רק הציבה רקע גאוגרפי לתהליכים היסטוריים, אלא פיתחה ראייה חדשה של תהליכי התיישבות ורכישות קרקע, של גיבוש צורות התיישבות, של חיי היום-יום ועוד, כך ניתן להעשיר ולהעמיק את חקר ארץ-ישראל וישובה בעזרת הכלים, המושגים ושיטות המחקר של הסוציולוגיה. נזכיר להלן רק כמה ממוקדי המחקר הסוציולוגי אשר עשויים לתרום לחקר ארץ-ישראל:

- תהליכי מיסוד והשפעתם של מוסדות על עיצוב החברה, הקהילה והנוף היישובי: כיצד התמסדו גופים מקומיים, כגון ועדים ואגודות, חברות ואיגודים כלכליים ואחרים, ומה הייתה השפעתם על האירועים ועל התהליכים לעומת השפעתו של הממסד ה'גבוה' יותר - למן זה הציוני ועד זה הפילנתרופי. לדוגמה, מה היה כוחו של ועד מקומי בעיצוב נוף ותהליכים יישוביים לעומת כוחה של 'ק"א או של 'קרן קיימת לישראל'; מה היה חלקה של חברה פרטית או ציבורית, כגון 'הכשרת היישוב', בקביעת תפישת היישוב, עיצוב הנוף העירוני והתגבשות המבנה היישובי בתקופת המנדט, לעומת חלקו של הממסד הממלכתי בתהליכים אלה?
- אי-שוויון - גורם העשוי להסביר את מניעיהם של תהליכים חברתיים, של תהליכי שינוי ביחסי כוחות וגם של תהליכים מרחביים. כגון, יחסי מרכז-פריפריה, עיירות פיתוח מול מוקדים מפותחים, ועוד.

7 'בן-ארצי, 'האם שינה חקר המיגדר את יחסנו להבנת ההיסטוריה של העלייה וההתיישבות', מ' שילה ואחרות (עורכות), נשים ביישוב ובציונות בראי המיגדר, ירושלים (בדפוס).

8 D. Smith, *The Rise of Historical Sociology*, Cambridge 1991; וכן בא הדבר לביטוי בכתב-העת *Social History*, היוצא לאור בלונדון מאז 1976.

● עצמה - היכולת של גורמים חברתיים להניע תהליכים וקבוצות חברתיות, לעתים בניגוד לאינטרס שלהם או לרצונם. למשל מהי עצמתם של בעלי מקרקעין גדולים בקביעת גורלו של פלאח ואף של כפר שלם? מהי עצמתם של גורמים פוליטיים להניע ציבור לנהוג בניגוד לאינטרס הקיומי שלו, למשל לעזוב יישובים?
גישות וכלים אחרים מתחום הסוציולוגיה כבר יושמו בחקר ארץ-ישראל ויישובה, למשל במחקרי זהות, עיצוב הזיכרון הקולקטיבי, סמלים ורגשות ועוד.

היסטוריה מקומית

היסטוריה מקומית (Local History) היא תחום מחקר זנוח למדי בחקר ארץ-ישראל ותולדותיה, אלא אם כן נניח שחקר ארץ-ישראל כולה הוא בעל אופי מקומי ולא אוניוורסלי. ברם ההגדרה של מקום בהקשר זה מכוונת לאתר גאוגרפי מוגבל, היינו ליישוב מסוים, כפרי או עירוני, למרחב הצמוד אליו או לחבל גאוגרפי בעל זהות ומאפיינים המייחדים אותו.

היסטוריה מקומית הפכה לתת-דיסציפלינה אקדמית כבר בראשית המאה, תחילה באוניברסיטאות של רדינג (Reading) ולונדון, ואחר כך באירופה ובארצות-הברית. עניינו של תחום זה הוא המקום במובנו המורכב ביותר: המרחב, האדם, התרבות, ההיסטוריה וההתפתחות (או השקיעה) של המקום.⁹ בראשית דרכה נמתחה ביקורת לא מועטה על תרומתה של ההיסטוריה המקומית למקצוע ההיסטוריה ולהבנת תהליכים מכלילים ומקיפים. היו שהגדירו אותה כמשעממת, 'עודף משקל על מדפי הספרים', מתסכלת בשל הפרטים הרבים וה'פרובינציאליים' שבה, ובעיקר - חסרה כל מה שהיסטוריה צריכה להיות ומלאה בכל מה שלא צריך להיכלל בהיסטוריה.¹⁰

אמנם יש יסוד לטענה שהיסטוריה מקומית מעניינת בעיקר את בני המקום ואת סביבתם הקרובה וכן את מי שנדרשים אגב עיסוקם המחקרי לעניין מקומי כלשהו. ברם עם העתקת מוקדי ההיסטוריוגרפיה מתחומי המדינה והצבא לתחומי התרבות, הכלכלה, החברה והרעיונות גברה חשיבות המקום - וההיסטוריה המקומית. ההיסטוריה המקומית קנתה לה מעמד גם בשל תרומתה ליציקת תוכן למושגים כגון הזהות, זהות והשתתפות, הממלאים כיום תפקיד חשוב בהבנת תהליכים חברתיים ותרבותיים. ההיסטוריה המקומית הפכה אפוא לתחום מחקר מפותח מאוד מבחינה מקצועית בעולם המערבי. אגודות מקצועיות, כתבי-עת, אתרי אינטרנט, 'מדריכים' לכתיבת היסטוריה מקומית וכמובן ספרות ענפה הם מאפייניו של שדה מחקר זה.¹¹

בישראל מצוי תחום מחקר זה בחיתוליו, וכמעט אינו קיים במסגרות ממוסדות או מאורגנות אלא באופן ספורדי וספונטני. בראש ובראשונה גרם לכך הדימוי של תחום זה כתחום שולי ואולי אף בלתי נחשב, וזאת על רקע החשש התמידי באקדמיה הישראלית מפני לוקליות, צרות חוסר רלוונטיות

9 A. Rogers, & F.R. Hist, *Approaches to Local History*, London & New York 1972
H.P.R. Finberg & V.H.T. Skipp, *Local History: Objectives and Pursuit*, Newton Abbot 1967; C. Kammen, *The Pursuit of Local History*, Walnut Creek, Calif. 1996
11 למשל: W.G. Hoskins, *Fieldwork*, Nashville 1976; T.E. Felt, *Researching, Writing and Publishing Local History*, London 1982

אוניוורסלית. זאת ועוד, אנשי אוניברסיטה בארץ נוטים להעריך מחקרים בהיסטוריה ובגאוגרפיה באמות המידה הנהוגות במקצועות אוניוורסליים מובהקים במדעי הטבע ובמדעי החברה ולהחליט על פי אמות מידה אלה על קידומם של חוקרים צעירים. בנסיבות אלה נותר העיסוק בהיסטוריה המקומית בידי חובבים ומי שחסרים הכשרה בסיסית בכתיבת היסטוריה, ונקבעו בתחום זה מסמרות מבלי שניתן יהיה לתקן שגיאות שנעשו בהיעדר מחקר בסיסי שיטתי.

נוסף על כך להיסטוריה מקומית דרושים רציפות היסטורית ומקורות המתעדים אותה. בכפרים, בעיירות ובמחוזות באירופה ובארצות הברית יש רציפות היסטורית של מאות שנים ואף יותר. רציפות זו, על אף כל השינויים המדיניים, הכלכליים והחברתיים, מתאפיינת בדרך כלל בשימור מסורות, ברצף גאולוגי, ובקיומם של מקורות מגוונים: מסמכים, מפות, ספרות תיאורית, ארכיונים, בתי קברות ועוד. בארץ-ישראל מתקיימים תנאים אלה באופן מוגבל למדי, ובעיקר ביישוב הערבי. היישוב הערבי שומר על מסורות ארוכות יומין במקומות רבים, ובחלקם אף קיים רצף גאולוגי ורצף תרבותי שניתן לאתר. החיסרון הוא בהיעדר מקורות כתובים ובהיעדרם של ארכיונים מקומיים או ממשלתיים האוגרים חומר מקומי.

היישוב היהודי סובל הן מהיעדר נוכחות ורצף היסטורי ממושכים הן מהיעדר מקורות ארכיוניים למחקר מקומי היורד לנבכי העבר. גילוי של פנקס קהילה או של מקורות הנוגעים ליישום מסוים בארכיון פרטי, בארכיון היישוב או בארכיון של גוף מיישב או של מוסד אחר פותח פתח למחקר מקומי.

דוגמה נאה להיסטוריה מקומית יש בהיסטוריוגרפיה של ירושלים, אך אין זו דוגמה אופיינית, בגלל מעמדה האוניוורסלי הייחודי של העיר. לעומת זאת חקר ההיסטוריה המקומית של חיפה, מלמד על הפוטנציאל הגלום בכתיבת היסטוריה כזו.

בהיסטוריה המקומית של חיפה ניתן לזהות את כל השכבות המקובלות בהיסטוריוגרפיה בכללה:

- פרה-מחקר - פרסומים המבוססים על מקורות משניים, ספרות נוסעים, מסורות והיכרות אישית עם הנושא. לשכבה זו שייכים הספרים הראשונים על חיפה, כגון ספריהם של זאב וילנאי ושל קדיש יהודה סילמן.¹²
- ראשית המחקר - כתיבה מדעית ביקורתית הדומה לפרסומים משכבת פרה-מחקר או נשענת על פרסומים כאלה, אך עוסקת בנושאים ספציפיים יותר, למשל בתיעוד מלחמה, ובאופן מקיף יותר.¹³
- המחקר הבסיסי - כתיבה מודרנית של היסטוריה בעיקר על סמך חומרים ראשוניים תוך ביקורת ותיקון של מחקרים קודמים. פריצת הדרך בהיסטוריה המקומית של חיפה בשכבה זו - במחקריו של אלכס כרמל על התקופה העות'מאנית ובמחקריו של שמעון שטרן על תקופת המנדט - אפשרה להציב בסיס מוצק להרחבה ולהעמקה של דור חוקרים מסתעף והולך.¹⁴

12 ק"י סילמן, חיפה: תולדותיה ויישובה, תל-אביב תרצ"ה; ו' וילנאי, חיפה: בעבר ובהווה, תל-אביב תרצ"ו.

13 י' שטנר, 'חיפה - עיר הנמל', הטבע והארץ, ה-1 (1938-1940); צ' אשל, מערכות ההגנה בחיפה, תל-אביב 1978.

14 א' כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים, חיפה 1969; ש' שטרן, 'התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1917-

1947, עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, 1974.

• הרחבה והעמקה - מחקר ממוקד ומפורט של נושאים שכבר נדונו בהקשר רחב במחקר הבסיסי, אך תוך שימוש בחומרים חדשים, ארכיוניים ברובם, ותוך בחינתם לאורך זמן. במקרה של חיפה מתקיימי שלי וכן של מחמוד יזבק, מיי סייקלי, גילברט הרברט וסילבינה סוסנובסקי הם דוגמאות מאלפות להתפתחות ההיסטוריה המקומית לכלל כתיבה היסטורית מחדשת, הרלוונטית לא רק למקום אלא גם לנושא, והנוגעת להבנת תהליכים היסטוריים כלל-ארציים.¹⁵

• פיתוח והבשלה - מחקר היורד לשורשיהן של תופעות ולראשיתם של תהליכים מקומיים תוך שימוש בכלים העומדים בחזית המחקר. מחקריהם של דוד דה-פריס, נסים לוי ותמיר גורן מעידים על האפשרות לשלב כלים ומושגים מן ההיסטוריה החברתית, המדינית או התרבותית בחקר ההיסטוריה של מקום.¹⁶

יש להוסיף כי ככל שנוקף הזמן ומשתנה הנוף היישובי בארץ, כן גובר הצורך בתיעוד ובכתיבה היסטורית לשם שחזור נופי עבר ההולכים ומפנים מקומם לבנייה המודרנית. יתר על כן, ככל שחולף הזמן גדל מספר היישובים שרצף קיומם ועושר המקורות עליהם מאפשרים לחקור את ההיסטוריה המקומית שלהם. ומלבד זאת לנוכח תהליכי הגלובליזציה והאוניברסליזציה גוברת גם בארץ ההכרה בחשיבות המקומיות והאזוריות כיוצרות זהות.¹⁷

נוסיף כי פיתוח תחום ההיסטוריה המקומית יש בו כדי לענות גם על צורך של תלמידי מחקר לתארים שונים ושל אורחים מן השורה המתעניינים בחקר העבר. גם בעולם משתתפים בכתיבת היסטוריה מקומית לא רק אנשי מקצוע כי אם גם תושבים מקומיים; זו הסיבה לכך שבמדינות שונות בעולם המערבי הוקמו אגודות מקצועיות ופורסמו 'מדריכים' לכתיבת היסטוריה מקומית, שהרי ללא הדרכה לכתיבה ביקורתית ואקדמית נאותה יש חשש שחוקרים לא מקצועיים ייצרו בסיס רעוע להיסטוריה המקומית וישרישו שגיאות שקשה יהיה לעקורן.

פיתוח היסטוריה מקומית בחקר ארץ-ישראל ויישובה יש בו אפוא לתרום משמעותית לא רק לחקר המקום ולהעמקת הזהות המקומית, אלא גם להבנת תהליכים היסטוריים, גאוגרפיים, חברתיים וכלכליים כלל-ארציים ואף יותר מכך.

15 י' בן-ארצי, היווצרות דגם המגורים ומאפייני מעבר המגורים של ערביי חיפה, חיפה 1980; מ' יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני 1870-1914', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1992; M. Seikaly, Haifa: Transformation of a Palestinian Society 1918-1939, London 1995; G. Herbert & S. Sosnovski, *Bauhaus on the Carmel*, Jerusalem 1993

16 ד' דה פריס, אידיאליזם וביורוקרטיה: שרשי חיפה האדומה, תל-אביב 1999; ת' גורן, בין תלות להשתלבות: השלטון הישראלי וערביי חיפה, חיפה 1996; הנ"ל, 'עיריה משתפת בעיר מעורבת: התגבשותו ופעלו של השלטון המוניציפאלי בחיפה בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2000; נ' לוי, תולדות הרפואה בחיפה, חיפה 1996.

17 י' בן-ארצי (עורך), חיפה: היסטוריה מקומית, חיפה 1999, עמ' 9.

היסטוריה תרבותית

חזית מחקר נוספת בהיסטוריוגרפיה העולמית מהווה ההיסטוריה התרבותית, שפנים רבות לה, ושתדיר היא משולבת בהיסטוריה נושאת זו או אחרת או בהיסטוריה חברתית. מחקר נושאים שונים בתחום זה עשוי אף הוא להעשיר את חקר ארץ-ישראל.¹⁸

אחד מאלה הוא נושא שעמד כבר בעבר במוקד העניין בחקר ארץ-ישראל, אך העיסוק בו דעך בשנים האחרונות, והוא חיי היום-יום, ובשמו המוכר יותר – תרבות חומרית. אין צורך להכביר מילים על חשיבות חקר חיי היום-יום במחקר היסטורי, גאוגרפי או ארכאולוגי המבקש לבחון חברה ותרבות ואת השתקפותם של שינויים היסטוריים במקום מסוים או בקבוצת אוכלוסין מסוימת. הארכאולוגים אימצו זה כבר שדה מחקר זה ככלי מרכזי לפיענוח תהליכים ששינו את גורלו של המקום שבחנו, ותרמו בעזרתו להבנת אירועים היסטוריים שונים.¹⁹ בראשית חקירתה המודרנית של ארץ-ישראל היו חיי היום-יום נושא חקירה של אנשי מדע מחו"ל ומן הארץ, וזכורות עבודותיהם הגדולות של גוסטב דלמן, תופיק כנעאן וכמובן שמואל אביצור.²⁰ עדיין עבודות אלה משמשות גם כיום בסיס המחקר של חיי היום-יום, ורק עבודות ספורדיות נוספות עליהן, בצד הפעילות של 'מוזאון ארץ-ישראל' במדור 'אדם ועמלו' ושל מוזאונים מקומיים אחרים המתעדים תחום זה. דומה שעתה ניתן לגשת להצבת נדבכים נוספים בחקר התחום, וזאת תוך הישענות על התקדמות המחקר בעולם ועל קיומם של מקורות זמינים יותר מבעבר. נושאים שבעבר נחקרו על פי סקרים או על סמך תיעוד בעל-פה ניתנים לבחינה מחודשת בעזרת מקורות שלא עמדו בעבר לרשות החוקרים. ארכיונים שנפתחו או שתוכנם נחשף הם מקור לא אכזב למחקר מרכיבים שונים בחיי היום-יום. רשימות של סחורות, צווים ממשלתיים וארכיונים של חברות, של בנקים, של סוכנויות ייצוא וייבוא ושל מפעלים בארץ ובחו"ל שייצרו כלים, חומרים ומוצרים שונים – כל אלה יכולים ליצור תמונה חדשה ומשופרת של חיי היום-יום בתחומים שונים. הרבה נכתב כבר על הבית הארץ-ישראלי, סגנון בנייתו, שורשיו התכנוניים והאדריכליים, החומרים שמהם נבנה ומקורותיהם, ועדיין נותר הרבה לחקור בנושאים אלה. זאת ועוד, מחקר על המזון והתפריט, הבריאות והסניטציה, הלבוש, הריהוט והכלים חשוב לא רק כשלעצמו אלא גם לשם הבנת ההיסטוריה החברתית והראליה הגאוגרפית. הכרת מאפייני חיי היום-יום חושפת היבטים שונים של מבנה חברתי ושל הייררכיה מעמדית, חברתית וכלכלית וגם תופעות מורכבות יותר של רשתות חברתיות, רשתות כלכליות של קשרי מסחר, ייבוא וייצוא, חשיפה לחידושים טכנולוגיים ויצירת דפוסי חברתיים והרגלים תרבותיים.

18 ראו למשל: D.C. Chaney, *The Cultural Turn: Scene-Setting Essays on Contemporary Cultural History*, London 1994; R. Chartier, *Cultural History: Between Practices and Representations*, Cambridge 1994

19 T.J. Schlereth, *Cultural History and Material Culture: Everyday Life, Landscape, Museums*, Ann Arbor 1990

20 ראו גם: A. Ludtke., *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton 1995

G. Dalman, *Arbeit und Sitte in* ;1972 תל-אביב

20 ש' אביצור, חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, תל-אביב 1972; T. Canaan, *The Palestinian Arab House: Its Architecture and Folklore*, Jerusalem 1934

נושא מרכזי אחר מתחום ההיסטוריה התרבותית שראוי לקדמו בחקר ארץ-ישראל הוא הנושא העדתי, הן במגזר היהודי הן במגזר הערבי. המגוון העדתי העצום של האוכלוסייה התייה במרחב הארץ-ישראלי מחייב התבוננות מיוחדת במאפייניה, בפעילותה ובהתפתחותה של כל קבוצה חברתית. עד כה עסקו בכך בעיקר מחקרים סוציולוגיים, פוליטיים או אתנוגרפיים. 'פעמים', כתב-העת של 'מכון בן-צבי', החל במילוי החסר ההיסטורי, והתמקד בעיקר ביהדות המזרחית. יש לצפות להרחבת תחום העניין ההיסטורי הכללי גם לאוכלוסייה הערבית על כלל מרכיביה העדתיים. מקומה בתולדות ארץ-ישראל נותר במידה רבה עניינם של חוקרי התקופות הקדומות לעת החדשה, אף על פי שגם בתקופה זו הייתה לערביי ארץ-ישראל השפעה על תהליכים היסטוריים, על תמורות בנופי הארץ ועל שינויים שחלו בה בתחומים שונים.

ממד הזמן ותקופות המחקר

מעיון בהתפלגות מאמרי 'קתדרה' לתקופותיהם עולה כי מרביתם עוסקים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה במאה התשע-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים ובתקופת בית שני. תקופת המנדט תופסת מקום חשוב, וככל שחולפות השנים הולכים ומתפרסמים מחקרים על שנות החמישים, שנות 'העשור הראשון'. מגמה זו תתחזק ככל הנראה לעין, הן משום הרלוונטיות החברתית ואולי אף הפוליטית של מחקרים על עשורים אלה הן משום נגישותם של מקורות ראשוניים והיותם כתובים בשפות השגורות בדרך כלל בקרב החוקרים.

התפתחות טבעית מסוג זה ראוי שיהיה לה משקל-נגד בדמות עידוד העיסוק בתקופות הנחקרות פחות. מחקרי התקופות שלמזן זו המוסלמית ועד שלהי המאה השמונה-עשרה ראויים עדיין לקידום ולטיפוח, לא משום שמה שכבר קיים איננו טוב, אלא משום שאין בו די. מעטים מדי החוקרים הצעירים הנפנים לעסוק בתקופות שעל מנת לחקן יש לשלוט בכמה שפות ולהתמודד עם טקסטים נושנים בשפות אלה. על כן מעט מדי נעשה עד כה בחקר ארץ-ישראל בתקופות אלה ובפרט בתחומים שהוזכרו לעיל - היסטוריה חברתית, תרבותית כלכלית ומקומית. הדוגמאות של מחקרים טובים על המאה השמונה-עשרה, שנערכו דווקא בעת הפריחה של חקר תקופות מאוחרות יותר בארץ-ישראל, מלמדות עד כמה חסרות ההעמקה וההרחבה גם בחקר תקופות קדומות יותר. עבודותיהם של אמנון כהן, דרור זאבי, יוסף דרורי ואחרים חשפו את העושר הטמון בחקר התקופות האלה, משום שהתמקדו בהיסטוריה החברתית והכלכלית, תוך שימוש במקורות ראשוניים. דברים אלה ראויים לחיקוי לא רק בחקר ימי-הביניים וראשית השלטון העות'מאני, אלא גם בחקר העת החדשה ממש.

בעוד התקשורת והעניין הציבורי יבליטו מן הסתם דווקא את ההתקדמות בציר הזמן לתקופות מאוחרות, ומחקרים העוסקים באירועים ובתהליכים למן הקמת המדינה (עד 1973?) ירבו ויצודו את העין הציבורית, יש להמשיך במחקר הבסיסי והמעמיק של תקופות שלכאורה כבר נחקרו כדבעי, כגון המאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ואפילו תקופת המנדט. חקרן של תקופות אלה לא מוצה כלל ועיקר, בניגוד לרושם העולה משפעת החומרים שהופיעו בדפוס על אודותיהן. דווקא הם

מלמדים כי עדיין רב המקום לחקירת ההיבטים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים שלהן, שעמדו עד כה בשולי הזרמים המרכזיים; אלה עסקו בעיקר במוסדות, בתהליכים פוליטיים ובאישים. יתר על כן, עדיין יש לחקור תקופות אלה על סמך מקורות ראשוניים בארץ ובחול, תוך ביקורתיות כלפי המקורות המסורתיים יותר, שרובם משקפים את רוח התקופה שבה נכתבו.

גם בחקר תקופת מלחמת העצמאות למשל, למרות ה'היסטוריה החדשה' ההולכת ונכתבת בעת האחרונה, אנו מצויים למעשה רק בראשית המחקר הבסיסי. בגיליון הראשון של 'קתורה' פורסם דיון על ההיסטוריוגרפיה של תקופה זו, פרסום שהיה מעין ניסיון לעורר את חקרה. אך למעשה רק לאחר שפורסמו חמישים גיליונות של כתב-העת זכה חקר התקופה לתאוצה חדשה. ועם זאת גם כיום, לאחר שוך סערת הוויכוח על ה'רוויזיוניזם' ביחס לתקופה, ברור שהמחקר עדיין בראשיתו, ושיש להעמיק ולהרחיבו בקונטקסט רלוונטי ותוך שימוש בטקסטים ובמקורות ראויים, ללא 'סדר יום נסתר' המכוון מחקרים אלו או אחרים.

יש להניח שגם בעתיד ייכתבו מחקרים 'אקטואליים' יותר, וחקרים ימשיכו לפרסם מסמכים ופרשיות שטרם נודעו. אולם מדיניות הפרסום צריכה להעדיף לא פחות ואף יותר מכך מחקרים לעומקן של תופעות היסטוריות מתקופות קדומות יותר, מחקרים שיהיו מן הסתם מעמיקים, מבוססים ומחדשים יותר.

סיכום

במאמר זה ביקשנו להצביע על כמה מן הכיוונים הראויים לפיתוח בחקר ארץ-ישראל ויישובה, לא מכיוון שהם החשובים ביותר, אלא משום שהיעדרם מתחום המחקר הזה בולט לנוכח מקומם בחזית המחקר ההיסטורי בעולם הרחב. בתחומי הגאוגרפיה ההיסטורית והארכאולוגיה, שהם תחומי החקירה הראשיים בצד ההיסטוריה, קרוב יותר חקר ארץ-ישראל לחזית המחקר, אף כי גם בתחומים אלה יש מן הסתם כיוונים ומגמות שרצוי היה לפתח ולעורר. בתחום ההיסטוריה, ובעיקר בוו של העת החדשה, דומה שיש צורך רב יותר בעידוד מגמות חדשות מסוג אלה שהוצעו במאמר זה. בחינת התפלגותם של מאות המאמרים אשר הופיעו ב'קתורה', ושרוכזו בטבלה דלעיל, מלמדת על המצב הקיים ועל מגמות יציבות של כיווני המחקר עד כה. ברם 'קפיאה על שמרים' היסטוריוגרפיים והתגדרות בכיוונים הקיימים עלולות להוליך להסתגרות בפריפריה של המדע הכללי ולהיווצרות פערים גדלים בין תחום המחקר של תולדות ארץ-ישראל ויישובה ובין המחקר הנעשה בעולם בדיסציפלינות הרלוונטיות, דבר שאינו רצוי לא לתחום ולא לחוקריו. טבעו של מחקר אקדמי הוא לחתור ולהתקדם למרחבי ידע חדשים ולתובנות חדשות לתופעות שהוא בוחן, ואין סיבה שחקר ארץ-ישראל לא ירתק אליו חוקרים מנוסים וחדשים גם יחד, השואפים לשלב מתודות חדשות המקובלות בתחומי מחקריהם וידע על ארץ-ישראל ועל תולדותיה. ללא התפתחות כזו ייוותר חקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה מיושן ופחות רלוונטי מבחינה אקדמית, והוא עלול להישאר נחלה לפרסומים פופולריים, שחשיבותם רבה, אך שונה מזו הרצויה לכתב-עת מדעי וביקורתי.